

УДК 599 (477.5)

Історія досліджень мікротеріофауни регіону Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів¹

Олександр Кондратенко

Історія досліджень мікротеріофауни регіону Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів. — Кондратенко О. — Проведено історичний аналіз теріологічних досліджень і поступовості накопичення наукових знань про дрібних ссавців, що мешкають у степах східної частини України. В огляді розглянуто три періоди досліджень: другої половини XIX — початку XX ст., 40–80 років XX ст., кінець XX ст. — початок XXI ст.

Ключові слова: дрібні ссавці, історія досліджень, степова зона, східна Україна.

History of investigations of small mammal fauna in the region of Donets-Don and the Donets-Azov steppes. — Kondratenko O. — Historical analysis of theriological investigations and tempos of scientific knowledge deal with small mammals, that occur in the region of East-Ukrainian steppes were carried out. In this review, three periods of investigations were analyzed: 2nd part of XIX to the beginning of XX century, 40–80 years of XX, and end of XX to beginning of XXI century.

Key words: small mammals, history of investigations, steppe zone, eastern Ukraine.

Вступ

Історія досліджень мікротеріофауни Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів багата різноманітними напрямками досліджень і охоплює 150 років (її початком можна вважати працю А. Черная (1853)). За цей час багаторазово змінювалися як напрямки досліджень, так і уявлення про склад фауни регіону. Тому історію дослідження мікротеріофауни Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів умовно можна поділити на три періоди, характеристики яких наведено нижче.

Дослідження другої половини XIX — початку XX ст.

Основні публікації у цей період щодо теріофауни регіону Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів стосуються результатів досліджень Черная (1853), Сомова (1897), Силантьєва (1896), Аверіна (1915, 1918) та Мигуліна (1917) по фауні Харківської губернії та праці Мигуліна (1929; 1938) щодо ссавців фауни України. В них наводяться дані стосовно фауни колишньої Харківської губернії, до складу якої входили й терени Донецько-Донських та Донецьких степів. Так, в своїй праці «Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней мест...» А. Черная (1853) наводить перелік із 53 видів ссавців, серед яких майже чверть належить до дрібних ссавців. Саме він вперше згадує для фауни цього регіону сліпачка (*Ellobius talpinus*). Пізніше М. Сомов (1897) у праці «Орнитологическая фауна Харьковской губернии» також наводить 53 види ссавців, у їх числі 14 видів мікромамалій, але *E. talpinus* серед них немає. При цьому він наводить дані про розповсюдження видів в північно-західній та південно-східній частинах губернії, тобто до досліджуваного регіону.

¹ Статтю було підготовлено для друку на основі відповідного розділу дисертації ще на початку 2003 року для спеціального теріологічного випуску «Вісника Львівського університету. Серія біологічна» (№ 38 за 2004 р.), проте автор тоді не зміг внести потрібні зміни і зняв статтю з друку. Тут наводиться поновлена автором і відредагована версія. — Прим. ред.

В той же час А. Силантьєв (1896) за результатами експедиції Лісового департаменту наводить 26 видів ссавців для Старобільської ділянки степового лісівництва у Харківській губернії та Великоанадольської ділянки Катеринославської губернії. Серед них — 10 видів дрібних ссавців. Ним вперше для території досліджуваного регіону згадано мишівку (як “*Sminthus subtilis*” = *Sicista subtilis*, для обох ділянок) та строкатку степову (“*Eremiomys lagurus*” = *Lagurus lagurus*, для Старобільської ділянки).

Трохи пізніше В. Аверін (1915) у праці «Краткий обзор вредных и полезных млекопитающих Харьковской губернии» наводить дані щодо 20 видів та підвидів дрібних ссавців цієї території. Серед них є і північні лісові види з сучасної території Сумщини та Полтавщини (зокрема, *Glis glis* та *Muscardinus avellanarius*). Згодом О. Мигулін (1917) підводить підсумок попередніх досліджень теріофауни у огляді «Млекопитающие Харьковской губернии»¹ і серед інших груп наводить дані про 18 видів дрібних ссавців. Серед них були і маловідомі на той час «миші»: *Micromys minutus*, “*Mus sylvaticus mosquensis*” (= *Sylvaemus uralensis*), “*Mus flavicollis flavicollis*” (= *Sylvaemus tauricus*) тощо.

Також в цей період опубліковано багато праць, присвячених як опису теріофауни, так і окремим фауністичним знахідкам в регіоні або питанням систематики (зокрема, було надруковано робота В. Переверзєва щодо систематики лісових мишей Харківщини (1915)). Серед цих праць особливо необхідно зазначити праці В. Троїцького (1909) про фауну Провальських степів, В. Аверіна (1915б) — про шкідливих та корисних звірів Харківщини, Б. Виноградова (1922) про знахідки норичь роду *Pitymys* (= *Terricola*), Б. Вальха (1927) та О. Мигуліна (1937) про новий вид мишей — *Mus sergii* (= *Mus spicilegus*). Публікації О. Мигуліна, присвячені новому підвиду миші лісової малої (“*Sylvimus sylvaticus charkovensis*”) (Мигулін, 1936), фауни ссавців Харківщини (1924), мишам північно-східної України (1927) тощо.

Ці праці склали основу подальших досліджень теріофауни регіону в цілому і мікротеріофауни особливо². Цей період завершила монографія О. Мигуліна “Звірі УРСР” (1938), в якій підведено підсумки теріологічних досліджень України у XIX — початку XX століть та викладено всі відомі на той час дані щодо стану теріофауни України. Ця праця дотепер є однією із найбільш часто цитованих у оглядах фауни регіону та України загалом.

Дослідження 40–80 років XX ст.

Період 40–80 років XX ст. характеризується переходом від загальних описів фауни до вивчення питань екології та господарського значення дрібних ссавців і особливо гризунів. В цей період плідно працював теріолог Луганського педагогічного інституту І. Сахно. За цей час ним опубліковано понад 20 праць, присвячених гризунам. Особливо важливо відзначити праці, в яких він описує особливості харчування (Сахно, 1957), співвідношення статей та розмноження мишоподібних гризунів в агроландшафті (Сахно, 1959). Багато уваги приділено ним питанням, що розкривають вплив агротехнічних заходів на розміщення і чисельність гризунів (наприклад, «Вплив сівозміни на чисельність мишовидних гризунів» (Сахно, 1966)), та деякі особливості екології гризунів на сільськогосподарських ланах Луганщини (Сахно, 1956–1968). Він уперше після М. Черная (1853) описав мешкання на теренах Східної України сліпачка (*E. talpinus*), що був виявлений ним у Станично-Луганському районі Луганщини (Сахно, 1971, 1978)³. Також у його доробку є праці, присвячені фауністиці, зокрема, огляд ссавців (Сахно, 1963а) та огляд гризунів Луганщини: «Распространение и численность мышевидных грызунов в Ворошиловградской области» (Сахно, 1976).

В цей час багато досліджень було присвячено питанням заселення та особливостей екології гризунів-шкідників штучних лісонасаджень степової частини цього регіону.

¹ У тодішніх межах вона була значно ширшою за сучасну Харківську область.

² Зокрема, зазначені праці заклади підвалини для подальшої ревізії цих груп, яка сталася лише через 60–70 років і висвітлена у ревізіях систематики і поширення згаданих “*Pitymys ukrainicus*” (Загороднюк, 1988), “*Mus sergii*” (Загороднюк, 1996а) та “*Sylvimus sylvaticus charkovensis*” (Загороднюк, 1993а).

³ Ще за 20 років цей вид втретє знаходить і описує О. Кондратенко та ін. (2003). — Прим. ред.

Серед них — праці А. Лисецького і В. Хаскіна (1952) щодо екології гризунів району Маріупольської лісодослідної станції, М. Писаревої — про гризунів штучних лісів південного сходу України (1955а) та Великоанадолля (Писарева, 1955б). Публікація І. Сахно «Полезачитные лесополосы — как «станции переживания» мышевидных грызунов в придонских степях» (1964) розкриває значення цих лісосмуг в період проведення агротехнічних заходів на сільськогосподарських ланах для виживання мишоподібних гризунів.

В цей же період Г. Модіним (1956) було вперше описано «мишівку лісову» як новий вид для фауни регіону. Цей вид ним знайдено у цілинних степах заповідника «Стрільцівський степ» разом з іншим видом цього роду — мишівкою «степовою».

Велику увагу у цей період приділяли дослідженням розміщення і чисельності гризунів на теренах регіону. Розкриттю особливостей цієї тематики присвячено публікацію Л. Карпенка (1958) про гризунів ланів сівзміни колгоспів Барвенківського району Харківщини. Динаміку чисельності головних шкідників зернових в умовах півдня Полтавщини та Харківщини досліджував А. Данилюк (1962), а В. Наглов вивчав вплив різних факторів на розміщення та чисельність лісових гризунів (Наглов, 1962а-б) та чисельність мишоподібних гризунів та їх ектопаразитів у Придонецьких лісах (Наглов, 1965). Публікація О. Зорі (1987) присвячена прогнозуванню чисельності хом'якових на Харківщині, а праці В. Марочкіної (1987) та В. Марочкіної і В. Тимошенко (1990), розкривають особливості поширення і чисельності гризунів в заповідниках південного сходу України. У праці Л. Козлової (1978) продемонстровано особливості динаміки чисельності мишоподібних гризунів у різних біотопах заповідника «Хомутовський степ». Структуру угруповань дрібних ссавців та їх вплив на розміщення вогнищ особливо-небезпечних інфекцій на сході України в цей період активно досліджували теріологи Харківської обласної санепідемстанції. Необхідно відмітити праці цього періоду, опубліковані В. Нагловим (1988) і Е. Федоровим і В. Нагловим (1992).

Важливим підсумком теріологічних досліджень цього періоду стала монографія І. Сокура (1961), присвячена теріофауні України, де наведено дані й щодо дрібних ссавців сходу України, а також монографія В. Гептнера з колегами (1950) «Вредные и полезные звери районов полезачитных насаждений». В цей же час опублікована праця І. Сахно (1963а) «Краткий обзор фауны млекопитающих Луганской области», в якій розкрито стан теріофауни Луганщини на початок 60-х років ХХ ст., і серед інших гризунів наводить норицю *Terricola subterraneus* для Луганщини. Трохи пізніше, зоологами Луганського педагогічного університету С. Панченко та М. Самчуком (1973) видано методичний посібник для студентів «Список позвоночных Ворошиловградской области». В ньому наведено дані щодо 18 видів дрібних ссавців Луганщини, з їх розподілом за основними типами біотопів.

Отже, в період 40–80 років ХХ ст. було закладено основу екологічного напрямку досліджень теріофауни регіону та встановлено найбільш повний на той час список видів дрібних ссавців східної частини України (всі подальші доповнення стосуватимуться лише видів-двійників та адвентивних видів ссавців).

Сучасні дослідження (кінець ХХ ст. — початок ХХІ ст.)

На сучасному етапі досліджень важливе значення мають роботи теріологів, що працюють на кафедрах зоології або біології університетів Луганська, Харкова та Донецька, у заповідниках та обласних санепідемстанціях (СЕС). Вивчаючи динаміку чисельності, розмноження, розповсюдження та медичне значення дрібних ссавців, ці дослідники особливої уваги надають дослідженням структури угруповань та її змін, питанням розповсюдження проблемних груп гризунів, таких як миші з родів *Mus*, *Sylvaemus* тощо.

Провідне в цій тематичі належить теріологам Харківської обл. СЕС — В. Наглову, О. Зорі та Г. Ткачу. Так, у статтях В. Наглова «Структура сообществ мелких млекопитающих сухоходольных широколиственных лесов востока Украины» (Наглов, 1992) та «Сообщества мелких млекопитающих сухоходольных дубрав Восточной Украины» (Наглов, 1996, 1997) проаналізовано структуру угруповань дрібних ссавців лісових біотопів регіону.

Подібна праця — «К изучению фауны и распределения мелких млекопитающих государственного лесного заказника Великоанадольский...» — підготовлена Б. Мельниченко (2000), але тут до уваги брали штучні лісові насадження «острівного» типу в степу. Особливостям структури угруповань дрібних ссавців на сільськогосподарських ланах Харківщини присвячено статтю Г. Ткача і В. Наглова (1999) «Особенности структуры сообществ мелких млекопитающих на полях лесостепной и степной зон Харьковской области».

Спеціальну увагу приділено дослідженням мешканців скирт. Так, в публікації В. Наглова та Г. Ткача (1998) «Мелкие млекопитающие — обитатели скирд» наведено характеристику основних видів-мешканців скирт, а в статті В. Наглова та ін. (1997) «Сезонные изменения численности мелких млекопитающих в скирдах» показано зміни чисельності цих видів залежно від пори року. Динаміку чисельності та розмноження миші *Mus musculus* в скиртах Харківщини наведено в працях О. Зорі та В. Наглова (1990, 1993), а особливості розмноження, сезонних і багаторічних коливань чисельності цього виду в скиртах — в публікації О. Зорі з колегами «Особенности размножения, сезонных и многолетних колебаний численности *Mus musculus* ... в скирдах северо-востока Украины» (Зоря та ін., 1998).

В той же час теріологами надається постійна увага розповсюдженню мало досліджених видів з різних груп видів-двійників. Тут необхідно зазначити праці І. Загороднюка, В. Наглова та О. Зорі — «Современное распространение *Mus spicilegus* в Слобожанской Украине» (1995) та Б. Мельниченка: «К ситуации с курганчиковой мышью ... в Волновском районе Донецкой области» (1999). Дослідженню мишей роду *Sylvaemus* на території регіону присвячені праці І. Загороднюка (1993) «Идентификация восточно-европейских форм *Sylvaemus sylvaticus* ... и их географическое распространение», В. Наглова (1995) «Распространение и численность *Sylvaemus sylvaticus* ... в Харьковской области» та Б. Мельниченка (2001) «Мыши рода *Sylvaemus* ... Великоанадольского лесного массива». Спеціальна увага приділено вивченню мишівок, серед яких виявлено два нові для фауни регіону і загалом України види — *Sicista severtzovi* та *Sicista strandi* (Загороднюк, Кондратенко, 2000; Zagorodniuk, Kondratenko, 2000). Проведено докладний аналіз систематики, діагностики і поширення мишей роду *Mus* (Загороднюк, 1996а, 2002; Кондратенко, 1998а) тощо.

Недостатньо дослідженими залишаються питання розповсюдження і стану популяцій рідкісних та занесених до Червоної книги України (1994) видів дрібних ссавців. Так, нам відомі лише дві подібні невеликі за обсягом публікації. Це — замітки Є. Боровика «Численность редких и охраняемых видов млекопитающих в заповедном массиве Стрельцовская степь» (1999) та О. Зорі «Степная пеструшка в Украине: прежние и современные данные о численности вида» (2001). Дотепер немає спеціальних публікацій щодо видового складу і особливостей поширення землеріюк регіону, за винятком праці І. Загороднюка (1996б) з ревізією усіх сумнівних вказівок для України (у тому числі для Луганщини) таких видів, як *Sorex caecutiens*¹, а також О. Кондратенко та Загороднюка (2002б) про знахідку землерійки *Neomys fodiens* у Провальському степу.

Загальні питання стану фауни окремих частин досліджуваного регіону висвітлено у працях харківських і луганських дослідників. Так, характеристику видового складу і стану популяцій ссавців Луганського природного заповідника на початок зазначеного періоду наводить О. Скоков (1992). Подібні дані для різних відділень Українського степового природного заповідника наведено в публікації В. Сиренко та В. Мартинова (1998) «Фауна наземных позвоночных Украинского степного природного заповедника». Загальний огляд теріофауни Харківщини, представлено в роботі О. Зорі — «Видовое разнообразие млекопитающих в Харьковской области и Украине» (1999)², а Луганщини — у довіднику для студентів-зоологів «Спи-

¹ Вже після підготовки автором рукопису було опубліковано дві нові праці про дрібних комахоїдних: «Особенности розповсюдження крота європейського в долині середньої течії р. Сіверський Донець» (Кондратенко та ін., 2005: передрук є у цій збірці) та «Землерійки Харьковской области, их эктопаразиты и эпизоотическое значение» (Наглов та ін., 2005). — Прим. ред.

² Цей автор нещодавно опублікував розгорнуту статтю з цього приводу: «Ссавці Харківської області та їх видове багатство» (Зоря, 2005), яка є на сайті www.terioshkola.org.ua. — Прим. ред.

сок хребетних Луганської області» (Денщик, Сулик, 2000). Автором спільно з колегами підготовлено огляди стану теріологічних досліджень і сучасного стану фауни трьох найбільших заповідних територій регіону: «Теріологические исследования в заповеднике «Стрельцовская степь» (Кондратенко, Боровик, 2001), «Современное состояние териофауны заповедника «Меловая флора» (Лиманский, Кондратенко, 2002), «Теріологические исследования в заповеднике «Провальская степь» (Кондратенко, 2002).

Обговорення

Як видно з цього огляду, основні дослідження складу фауни проведено у перші два періоди, коли йшло накопичення знань про склад фауни регіону і України загалом. У подальшому основну увагу дослідників було переключено на дослідження екології та господарчого значення дрібних ссавців. У третій період досліджень майже відсутні праці щодо складу фауни регіону загалом та окремих природних ландшафтів, у тому числі північних і південних частин степу (відповідно, Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів), а також заплавлених комплексів Дінця та його приток.

Окрім того, відсутність сучасних праць щодо видового складу теріофауни регіону викликало помітне відставання рівня знань про склад фауни та її історичні зміни на сході України. Це помітно контрастувало з рівнем вивченості інших частин України. Так, протягом останніх двох десятиліть відбувалися суттєві зміни у поглядах на таксономію ссавців загалом та політипних видів європейської теріофауни, що торкнулося більшості поширених в нашому регіоні груп. Такі зміни стосувалися переважно мишоподібних гризунів та землерийок: норичь звичайних і чагарникових (Загороднюк, 1989, 1991, 1993б), бурозубок (Загороднюк, 1996б), мишей лісових (Загороднюк, 1993а, 2002б, Межжерин, 1993; Zagorodnyuk, 1996) і звичайних (Межжерин, Загороднюк, 1989; Загороднюк, 1996а, 2002б, Межжерин та ін., 2002) (для огляду див.: Ссавці України..., 1999, Загороднюк, 2004). Все це вимагало нового циклу досліджень таксономії і поширення значної частини систематичних груп.

Великі зміни відбулися також із ландшафтами регіону, що викликало відповідні зміни у видовому складі теріофауни. Одні види суттєво скоротили свої ареали — хохуля (Загороднюк та ін., 2002), строкатка (Загороднюк, 2002б), сліпачок (Кондратенко та ін., 2003) тощо. Інші, навпаки, розширюють межі свого поширення. Особливо великі зміни відбуваються у складі степових угруповань (Загороднюк, 1998, 1999; Кондратенко, Загороднюк, 1999).

Виходячи з цієї проблематики і спираючись на сучасні погляди щодо таксономії дрібних ссавців, автором та за його участі, починаючи з 1994 року, розпочато новий цикл досліджень видового складу фауни, поширення, екології та стану популяцій усіх видів дрібних ссавців Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів¹.

Результати цих досліджень викладено в низці спеціальних праць автора (Кондратенко, 1997, 1998а-б), автора спільно з науковим керівником (Загороднюк, Кондратенко, 1999, 2000, 2002; Кондратенко, Загороднюк, 1999, 2002, 2004) та колегами (Наглов та ін., 2001а-б; Кондратенко, Боровик, 2001; Кондратенко, 2002; Лиманский, Кондратенко, 2002; Кондратенко та ін., 2003). Окрім того, автором спільно з колегами проведено масштабні дослідження з пошуку видів з використанням методу аналізу пелеток сов (Кузнецов, Кондратенко, 1999; Кондратенко, Товпинец, 2001; Кондратенко та ін., 2001). Всі ці дослідження стали основою дисертаційного дослідження автора, що отримало назву «Мікротеріофауна Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів» (Кондратенко, 2003). В її основу лягли результати дослідження сучасного складу мікротеріофауни заповідних території східної частини України, проведені з використанням пасток, ловчих канавок та пелеток хижих птахів. У цих дослідженнях спільно з автором взяли участь І. Загороднюк, В. Кузнецов, В. Форощук, В. Мороз, Є. Боровик, Б. Мельниченко, Д. Пилипенко та інші колеги.

¹ Власне на цьому авторський рукопис і закінчувався. Останній абзац дописано редактором, виходячи зі знання доробків автора і спираючись на список праць О. Кондратенка. — *Прим. ред.*

Подяка

Автор щиро вдячний І. Загороднюку та І. Дикому за допомогу у зборі першоджерел та підготовці їхніх бібліографічних описів, за корисні поради щодо підготовки цього огляду та критичні зауваги щодо змісту рукопису¹.

Література

- Аверин В. Г. Краткий обзор вредных и полезных млекопитающих Харьковской губернии // Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и мерах борьбы с ними. — 1915а. — № 1. — С. 13–34.
- Аверин В. Г. О массовом размножении мышей в Харьковской губернии и мерах борьбы с ними // Бюллетень о вредителях сельского хозяйства и мерах борьбы с ними. — 1915б. — № 2. — С. 26–30.
- Аверин В. Г. Животный мир Харьковской губернии // Природа и население Слободской Украины: Харьковская губерния. — Харьков, 1918. — С. 155–212.
- Боровик Е. Н. Численность редких и охраняемых видов млекопитающих в заповедном массиве «Стрельцовская степь» // Вестник зоологии. — 1999. — Том 33, № 4–5. — С. 80.
- Вальх Б. С. О новом виде мыши (*Mus sergii* sp. nova) // Труды Харківського товариства дослідників природи. — 1927. — Том 50, вип. 2. — С. 49–50.
- Ветров В. В., Кондратенко А. В. Особенности питания филина (*Bubo bubo* L.) в Луганской области (Восточная Украина) // Вестник зоологии. — 2002. — Том 36, № 6. — С. 31–38.
- Виноградов Б. С. Нахождение в Южной России рода *Pitymys* McMurtrie // Известия Петроградской станции защиты растений от вредителей. — 1922. — Выпуск 3. — С. 7–10.
- Геттнер В. Г., Морозова-Турова Л. Г., Цалкин В. И. Вредные и полезные звери районов полей защитных насаждений. — Москва: Изд-во Московского университета, 1950. — 452 с.
- Данилюк А. А. Динамика численности главнейших вредителей зерновых культур в условиях юга Харьковской и Полтавской областей в 1959–1960 гг. // Труды ХСХИ. — 1962. — Том 36 (73). — С. 29–46.
- Денщик В. А., Сулик В. Г. Список хребетных Луганської області (Довідник-посібник до навчального курсу із зоології хребетних для студентів природничо-географічного факультету). — Луганськ, 2000. — 50 с.
- Загороднюк И. В. Кариотип, систематическое положение и таксономический статус *Pitymys ukrainicus* // Вестник зоологии. — 1988. — Том 22, № 4. — С. 50–55.
- Загороднюк И. В. Таксономия, распространение и морфологическая изменчивость полевок рода *Terri-sola* Восточной Европы // Вестник зоологии. — 1989. — Том 23, № 5. — С. 3–14.
- Загороднюк И. В. Политипические Arvicolidae Восточной Европы: таксономия, распространение, диагностика. — Киев, 1991. — 64 с. — (Ин-т зоол. АН Укр. / Препринт № 10.91).
- Загороднюк И. В. Идентификация восточно-европейских форм *Sylvaemus sylvaticus* (Rodentia) и их географическое распространение // Вестник зоологии. — 1993а. — Том 27, № 6. — С. 37–47.
- Загороднюк И. В. Таксономия и распространение полевок (Rodentiformes, Arvicolini) фауны Украины // Млекопитающие Украины. Сборник научных трудов. — Киев: Наукова думка, 1993б. — С. 63–76.
- Загороднюк И. В. Таксономическая ревизия и диагностика грызунов рода *Mus* из Восточной Европы. Сообщение 1 // Вестник зоологии. — 1996а. — Том 30, № 1. — С. 28–45.
- Загороднюк И. В. Редкие виды бурозубок на территории Украины: легенды, факты, диагностика // Вестник зоологии. — 1996б. — Том 30, № 6. — С. 53–69.
- Загороднюк И. В. Таксономічна структура теріофауни степової зони України // Актуальні питання збереження та відновлення степових екосистем: Мат-ли міжнар. наук. конф., присвяч. 100-річчю заповідання асканійського степу. — Асканія-Нова, 1998. — С. 274–277.
- Загороднюк И. В. Степové фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк И. В. Таксономическая ревизия и диагностика грызунов рода *Mus* из Восточной Европы. Сообщение 2 // Вісті Біосферного заповідника «Асканія-Нова». — Асканія-Нова, 2002а. — Том 4. — С. 130–140.
- Загороднюк И. В. Польовий визначник дрібних ссавців України. — Київ, 2002б. — 60 с. — (Праці Теріологічної Школи, випуск 5).

¹ У свою чергу, хочу подякувати учням Олександра Вікторовича, активістам створеного ним еколого-туристичного клубу «Корсак» О. Приходько та М. Колеснікову за вивірення бібліографії. Цей рукопис став основою аналізу стану теріологічних досліджень на початок написання дисертації Олександра, і подані далі спеціальні статті є продовженням цієї історії. — Прим. ред.

- Загороднюк І. Наземні хребетні України та їх охоронні категорії (довідник для семінарів з зоології, екології, та охорони природи). — Ужгород: Ліра, 2004. — 48 с.
- Загороднюк І. В., Боескоров Г. Г., Зыков А. Е. Изменчивость и таксономический статус степных форм мышей рода *Sylvaemus* (*falzeini* — *fulvipectus* — *hermonensis* — *arianus*) // Вестник зоологии. — 1997. — Том 31, № 5–6. — С. 37–56.
- Загороднюк І., Кондратенко О. Аловиди «бернських» видів гризунів // Свавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999. — С. 192–197. — (Праці Териологічної школи, випуск 2).
- Загороднюк І. В., Кондратенко А. В. *Sicista severtzovi* и близкие к ней виды грызунов в Украине: цитогенетический и биогеографический анализ // Вестник зоологии. — 2000, Supplement № 14. — С. 101–107.
- Загороднюк І. В., Кондратенко О. В. Біотопна диференціація видів як основа підтримання високого рівня видового різноманіття фауни // Вісник Львівського університету (Серія біологічна). — 2002. — Випуск 30. — С. 106–118.
- Загороднюк І., Кондратенко О., Домашнінець В. та ін. Хохуля (*Desmana moschata*) в басейні Сіверського Дінця / — Київ, 2002. — 64 с. — (Праці Териологічної школи, випуск 4).
- Загороднюк І. В., Наглов В. А., Зоря А. В. Современное распространение *Mus spicilegus* в Слобожанской Украине // Вестник зоологии. — 1995. — № 5–6. — С. 55.
- Зоря А. В. Видовое разнообразие млекопитающих в Харьковской области и Украине // Матеріали наукових читань, присвячених 70-річчю з дня народження докт. біол. наук, проф. О. П. Крапивного. — Харків: ХДПУ, 1999. — С. 18.
- Зоря А. В. К вопросу о прогнозировании численности хомяковых в Харьковской области // Хомяковые фауны Украины: фаунистическая, систематика, экология и практическое значение. — Киев, 1987. — Часть 3. — С. 6–11. — (Препринт Ин-та зоол. АН УССР № 87.8).
- Зоря А. В. Стенная пеструшка в Украине: прежние и современные данные о численности вида // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 5. — С. 102.
- Зоря О. Свавці Харківської області та їх видове багатство // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія. — 2005. — Випуск 17. — С. 155–164.
- Зоря А. В., Наглов В. А. Динамика численности и размножения домового мыши (*Mus musculus*) в скирдах Харьковской области // Экология мышей на юго-западе СССР. — Киев, 1990. — С. 19–26. — (Препринт Ин-та зоол. АН УССР № 90.11).
- Зоря А. В., Наглов В. А. Динамика численности и размножения домового мыши в скирдах Харьковской области // Актуальные вопросы эпидемиологии, гигиены и организации санитарного дела: Материалы итоговой областной науч.-практ. конф. — Харьков, 1993. — С. 14–16.
- Зоря А. В., Наглов В. А., Ткач Г. Е. Особенности размножения, сезонных и многолетних колебаний численности *Mus musculus* (Mammalia) в скирдах северо-востока Украины // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5–6. — С. 83–88.
- Карпенко Л. И. Грызуны полей севооборота колхозов Барвенковского района Харьковской области // Тезисы докладов на итоговой студ. научной конференции ХГУ. — Харьков, 1958. — С. 250–251.
- Козлова Л. В. Сезонная динамика численности мышевидных грызунов в основных биотопах заповедника «Хомутовская степь» // Почвенно-биогеоценологические исследования в Приазовье. — Москва, 1978. — Выпуск 3. — С. 98–101.
- Кондратенко А. В. *Terricola subterraneus* (Mammalia) в Луганской области // Вестник зоологии. — 1997. — Том 31, № 1–2. — С. 63.
- Кондратенко А. В. Курганчиковая мышь (*Mus spicilegus*, Mammalia) в восточных регионах Украины // Вестник зоологии. — 1998а. — Том 32, № 5–6. — С. 133–136.
- Кондратенко О. В. Знахідки деяких рідкісних видів наземних хребетних в Провальському степу (Східна Україна) // Вестник зоологии. — 1998б. — Том 32, № 5–6. — С. 122.
- Кондратенко А. В. Териологические исследования в заповеднике «Провальская степь» // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. — 2002. — № 1 (січень). — С. 19–24.
- Кондратенко О. В. Мікротеріофауна Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів: Автореферат дисертації канд. біол. наук. — Київ: Інститут зоології НАНУ, 2003. — 20 с.
- Кондратенко А. В., Боровик Е. Н. Териологические исследования в заповеднике «Стрельцовская степь» // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. — 2001. — № 11 (43). — С. 55–62.
- Кондратенко О., Загороднюк І. Степові гризуни як кандидати до Бернських списків // Свавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999. — С. 185–191.
- Кондратенко А. В., Загороднюк І. В. Находки *Neotys fodiens* в «Провальской степи» (Восточная Украина) // Вестник зоологии. — 2002. — Том 36, № 4. — С. 78.

- Кондратенко О. В., Загороднюк І. В. Склад і структура схожості мікротеріофаун заповідних ділянок східної частини України // Ученые записки Таврического национального университета. Серия «Биология, Химия». — 2004. — Том 17 (56), № 2. — С. 82–89.
- Кондратенко А. В., Кузнецов В. Л., Тимошенко В. А. Особенности питания ушастой совы (*Asio otus*) в Донецко-Донских и Приазовских степях // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. — 2001. — № 6 (38) червень. — С. 116–120.
- Кондратенко О., Пилипенко Д., Д'яков В. Особливості розповсюдження крота європейського в долині середньої течії р. Сіверський Донець // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія. — 2005. — Випуск 17. — С. 165–168.
- Кондратенко А. В., Товтинец Н. Н. Млекопитающие в питании сов Донецко-Донских и Донецко-Приазовских степей // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 6. — С. 95–98.
- Кузнецов В., Кондратенко О. Мікротеріофауна заповідних територій Луганщини за результатами аналізу погадок хижих птахів // Заповідна справа в Україні. — 1999. — Том 5, № 2. — С. 28–29.
- Кондратенко О. В., Кузнецов В. Л., Золотухіна С. І. Хом'ячок, строкатка та сліпачок (*Rodentia*, *Mammalia*) у Донецько-Донських та Донецько-приазовських степах // Заповідна справа в Україні. — 2003. — Том 9, випуск 2. — С. 30–33.
- Лиманский С. В., Кондратенко А. В. Современное состояние териофауны заповедника «Меловая флора» // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. — 2002. — № 1 (45) січень. — С. 25–28.
- Лисецкий А. С., Хаскин В. В. Экологический очерк мышевидных грызунов в районе Мариупольской лесопытной станции // Труды НИИ биологии и биологического факультета Харьковского ун-та. — 1952. — № 16. — С. 73–86.
- Марочкина В. В. Видовой состав и численность хомяковых и степных заповедниках юго-востока Украины // Хомяковые фауны Украины: фаунистическая, систематика, экология и практическое значение. — Киев, 1987. — Ч. 3. — С. 3–6. — (Препринт Ин-та зоол. АН УССР № 87.8).
- Марочкина В. В., Тимошенко В. А. Материалы по численности и распространению грызунов юго-востока Украины // Динамика численности грызунов в некоторых регионах Украины. — Киев, 1990. — С. 10–16. — (Препринт Ин-та зоол. АН УССР, № 90.15).
- Межжерин С. В. Лесные мыши рода *Sylvaemus* Ognev et Vorobiev, 1924 фауны Украины // Млекопитающие Украины. — Киев: Наукова думка, 1993. — С. 64–77.
- Межжерин С. В., Загороднюк И. В. Морфологические, кариологические и генетические различия домово́й (*Mus musculus musculus*) и курганчиково́й (*Mus musculus hortulanus*) мышей // Домовая мышь. — Москва: ИЭМЭЖ АН СССР, 1989. — С. 99–114.
- Межжерин С. В., Лапкова Е. И., Товтинец Н. Н. Географическое распространение, численность и биотопическое распределение лесных мышей рода *Sylvaemus* на территории Украины // Вестник зоологии. — 2002. — Том 36, № 6. — С. 39–49.
- Мельниченко Б. Г. К ситуации с курганчиково́й мышью (*Mus hortulanus* Nordm) в Волновахском районе Донецкой области // Биоразнообразия Донбасса. — Донецк, 1999. — Вып. 2. — С. 29–32. — (Препринт ДонГУ № 99–2).
- Мельниченко Б. Г. К изучению фауны и распределения мелких млекопитающих государственного лесного заказника Великоанадольский и прилегающих территорий // Охорона навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів: Збірник доповідей X Всеукр. наук. конф. аспірантів та студентів. — Донецьк, 2000. — Том 2. — С. 82–83.
- Мельниченко Б. Г., Ярошенко Н. Н. Мыши рода *Sylvaemus* Ognev, 1924 Великоанадольского лесного массива // Охорона навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів: Збірник доповідей XI Всеукр. наук. конф. аспірантів та студентів. — Донецьк, 2001. — Том 2. — С. 110–111.
- Мигулин А. А. Млекопитающие Харьковской губернии // Природа и охота на Украине. — 1924. — № 1–2. — С. 117–141.
- Мигулин А. А. Млекопитающие Харьковской губернии. — Харьков, 1917. — 74 с.
- Мигулин А. А. Мыши северо-восточной Украины (б. Харьковской губ.) // Труды Харківського товариства дослідників природи. — 1927. — Том 50, вип. 2. — С. 16–53.
- Мигулин О. О. Визначник звірів України. — Харків: Держ. вид-во України, 1929. — 96 с.
- Мигулин О. О. Новый підвид миші лісової малої (*Sylvimus silvaticus charkoviensis* subsp. nova) з Харківської області // Збірник праць Зоологічного музею. — 1936. — № 17. — С. 53–57.
- Мигулин О. О. Курганчикова миша (*Mus sergii* Valch) як вид // Труды Ин-ту зоол. та біол. АН УРСР (Збірник праць Зоологічного музею). — 1937. — Том 18, № 20. — С. 115–120.
- Мигулин О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.

- Модін Г. В. Замітки про вухатого їжака і лісову мишівку в Стрільцівському степу // Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР. — 1956. — № 27. — С. 154–159.
- Наглов В. А. Влияние урожая желудей на размещение лесных грызунов // Тезисы докл. науч. конф. ХСХИ (май 1961). — Харьков, 1962а. — Вып. 4 (энтомол., зоол., фитопатол.). — С. 21–22.
- Наглов В. А. Влияние различных факторов на размещение и численность лесных грызунов // Тезисы докладов научной конференции ХСХИ (май 1961). — Харьков, 1962б. — Вып. 4 (энтомол., зоол., фитопатол.). — С. 25–26.
- Наглов В. А. Зональные отличия в структуре сообществ мышевидных грызунов в степи и лесостепи // Грызуны: Тез. докл. 7 Всесоюз. совещ. (Нальчик, 27 сентября — 1 октября 1988 г.). — Свердловск: Изд-во УрО АН СССР, 1988. — Том 1. — С. 100–101.
- Наглов В. А. О питании некоторых видов грызунов в Придонецких лесах // Тезисы докл. науч. конф. ХСХИ. — Харьков, 1964. — Вып. 6 (энтомол., зоол., фитопатол.). — С. 88–89.
- Наглов В. А. Численность мышевидных грызунов и их эктопаразитов в Придонецких лесах в 1960–1962 гг. // Тезисы докладов научной конференции ХСХИ. — Харьков, 1965. — Вып. 5 (энтомол., зоол., фитопатол.). — С. 19–20.
- Наглов В. А. Структура сообществ мелких млекопитающих суходольных широколиственных лесов востока Украины // Видовое разнообразие млекопитающих в некоторых экосистемах Украины. — Киев, 1992. — С. 3–23. — (Препринт Ин-та зоол. АН УССР № 92.5).
- Наглов В. А. Распространение и численность *Sylvaemus sylvaticus* (Rodentia, Muridae) в Харьковской области // Вестник зоологии. — 1995. — Том 29, № 5–6. — С. 87–89.
- Наглов В. А. Сообщества мелких млекопитающих суходольных дубрав Восточной Украины. Сообщение 1. Видовой состав и структура сообществ // Вестник зоологии. — 1996. — Том 30, № 4–5. — С. 46–52.
- Наглов В. А. Сообщества мелких млекопитающих суходольных дубрав Восточной Украины. Сообщение 2. Сравнительный анализ сообществ // Вестник зоологии. — 1997. — Том 31, № 1–2. — С. 58–63.
- Наглов В. А., Кондратенко А. В., Кузнецов В. Л. Структура сообществ мелких млекопитающих в поймах рек Восточной Украины // Зоологічні дослідження в Україні на межі тисячоліть: Тези Всеукраїнської зоологічної конференції. — Кривий Ріг: І. В. І., 2001а. — С. 162–164.
- Наглов В. А., Кузнецов В. Л., Кондратенко А. В. О связи этиологической структуры природных очагов лептоспирозов со структурой пойменных сообществ мелких млекопитающих // Эпидемиология, экология и гигиена. — Харьков. — 2001б. — Выпуск 4. — С. 60–61.
- Наглов В. А., Ткач Г. Е. Мелкие млекопитающие (Mammalia, Insectivora, Rodentia) — обитатели скирд // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 3. — С. 77–84.
- Наглов В. А., Ткач Г. Е., Зоря А. В. Сезонные изменения численности мелких млекопитающих в скирдах // Актуальные проблемы и основные направления развития профилактической науки и практики: Тезисы докл. обл. научн.-практ. конф. — Харьков, 1997. — С. 79–82.
- Наглов В., Ткач Г., Зоря А. Землеройки Харьковской области, их эктопаразиты и эпизоотическое значение // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія. — 2005. — Випуск 17. — С. 175–185.
- Панченко С. Г., Самчук Н. Д. Список позвоночных Ворошиловградской области. — Ворошиловград, 1973. — С. 27–32.
- Переверзиев В. В. К вопросу о систематическом положении харьковских лесных мышей // Бюллетень о вредителях сельск. хоз-ва и мерах борьбы с ними. — Харьков, 1915. — № 3. — С. 14–19.
- Писарева М. Е. Позвоночные животные Велико-Анадольского леса // Научные записки Днепропетровского ун-та. — 1955а. — Том 48. — С. 205–213.
- Писарева М. Е. Распределение грызунов в искусственных лесах юго-востока Украины // Научные записки Днепропетровского гос. ун-та (Сборник работ Биологического фак-та). — Днепропетровск, 1955б. — Том 51. — С. 53–66.
- Сахно И. И. Материалы к изучению кормов некоторых мышевидных грызунов // Зоологический журнал. — 1957. — Том 36, № 7. — С. 1064–1082.
- Сахно И. И. Влияние агротехнических мероприятий на размещение мышевидных грызунов // Ученые записки Луганского пед. ин-та. — Луганск, 1958а. — Том 9 (1956). — С. 91–109. — (Серия Физ.-мат. и естеств.-геогр. наук).
- Сахно И. И. Краткосрочный прогноз численности мышевидных грызунов на полях Луганской области // Ученые записки Луганского пед. института. — Луганск, 1958б. — Том 9 (1956). — С. 111–125. — (Серия «Физ.-мат. и естеств.-геогр. наук»).
- Сахно И. И. Влияние агротехнических мероприятий на соотношение полов и плодовитость некоторых мышевидных грызунов на полях Луганской области // Зоологический журнал. — 1959. — Том 38, № 12. — С. 1856–1868.

- Сахно І. І.* Поїдання мишовидними гризунами зерна в залежності від глибини його загорання в ґрунт // Труды первой научной и научно-методической конференции преподавателей биологии УССР. — Симферополь, 1960. — С. 205–214.
- Сахно І. І.* Влияние обработки почвы на численность мышевидных грызунов в Луганской области // Вопросы экологии. — Киев: Изд-во Киевского ун-та, 1962. — С. 128–129.
- Сахно І. І.* Краткий обзор фауны млекопитающих Луганской области // Тезисы докладов и сообщений на научной сессии за 1962 г. Физико-математического и естественно-географического факультета Луганского педагогического института. — Луганск, 1963а. — С. 49–54.
- Сахно І. І.* О влиянии раздельной уборки зерновых колосовых культур на мышевидных грызунов // Зоологический журнал. — 1963б. — Том 42, № 6. — С. 954–956.
- Сахно І. І.* Полезащитные лесополосы как «станции переживания» мышевидных грызунов в придонских степях // Тезисы докладов и сообщений на итоговой научной сессии за 1963 год Луганского пед. ин-та. — Луганск, 1964. — С. 58–60.
- Сахно І. І.* Севообороты и борьба с мышевидными грызунами // Тезисы докладов и сообщений на итоговой научной сессии за 1964 год Луганского пед. ин-та. — Луганск, 1965. — С. 54–56.
- Сахно І. І.* Вплив сівозміни на чисельність мишовидних гризунів // Екологія та історія хребетних на Україні. — Київ: Наукова думка, 1966. — С. 3–9. — (Серія «Проблеми зоології»).
- Сахно І. І.* Исследование влияния агротехнических мероприятий на мышевидных грызунов на Украине // Биологическая наука в университетах и пединститутах на Украине за 50 лет. — Харьков, 1968. — С. 180–181.
- Сахно І. І.* Слепушонка (*Ellobius talpinus* Pall.) на Ворошиловградщине // Вестник зоологии. — 1971. — № 5. — С. 65–69.
- Сахно І. І.* Матеріали к екології слепушонки обыкновенной в Ворошиловградской области // Вестник зоологии. — 1978. — № 1. — С. 74–76.
- Сахно І. І., Поленова З. П.* Распространение и численность мышевидных грызунов в Ворошиловградской области // Природное и сельскохозяйственное районирование СССР. — Москва, 1976. — С. 121–122.
- Силантьев А. А.* Зоологические исследования и наблюдения 1894–96 годов // Труды экспедиции, снаряженной Лесным департаментом под руководством проф. Докучаева. Научный отдел. — СПб.: Изд-во Лесного департамент., 1896. — Том 4, вып. 2. — 180 с.
- Сиренко В. А., Мартынов В. В.* Фауна наземных позвоночных Украинского степного природного заповедника (пресмыкающиеся, птицы, млекопитающие) // Труды филиала УСПЗ «Каменные Могилы». Юбилейный сборник 1997 г. — Киев: Фитосоцицентр, 1998. — Вып. 1. — С. 63–82.
- Скоков А. П.* Млекопитающие // Скоков А. П., Кочегура В. Л., Тимошенко В. А. Позвоночные животные Луганского заповедника. — Москва, 1992. — С. 18–43. — (Серия «Флора и фауна заповедников СССР»).
- Сокур І. Т.* Савці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держжучпедвидав, 1960. — 211 с.
- Сомов Н. Н.* Орнитологическая фауна Харьковской губернии. — Харьков: Типогр. Адольфа Дарре, 1897. — С. 145–154.
- Савці України під охороною Бернської конвенції / Загороднюк І. В. (ред.).* — Київ, 1999. — 222 с. — (Праці Теріологічної школи, вип. 2).
- Ткач Г. Е., Наглов В. А.* Особенности структуры сообществ мелких млекопитающих на полях лесостепной и степной зон Харьковской области // Эпидемиология, экология и гигиена: Сборник мат-лов итог. регион. научн.-практ. конф. — Харьков, 1999. — Том 2. — С. 55–56.
- Троицкий В.* Предварительный отчет о поездке во владения Провальских конных заводов // Труды студ. кружка для исследования рус. природы при МГУ. — 1909. — Кн. 4. — С. 76–89.
- Федоров Э. И., Наглов В. А.* Мелкие млекопитающие — резервуары возбудителей природно-очаговых болезней в условиях лесостепных и степных ландшафтов Восточной Украины // Млекопитающие СССР: Тез. докл. III съезда Всесоюз. териол. о-ва. — Москва, 1982. — Том 2. — С. 297–298.
- Чернай А.* Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней мест. — Харьков: Типография ун-та, 1853. — Вып. 2 (Фауна млекопитающих и птиц). — 44 с.
- Zagorodniuk I. V.* Sibling species of mice from Eastern Europe: taxonomy, diagnostics and distribution // Доповіді НАН України. — 1996. — N 12. — С. 166–173.
- Zagorodniuk I., Kondratenko O.* Cryptic species of the birch mice (*Sicista*) in Eastern Europe: existence and distribution of four chromosome forms in Ukraine // 7th International Conference Rodens et Spatium: Abstracts. — České Budějovice, 2000. — P. 80.